

К. Қ. КҮРКЕБАЕВ

СӨЗ СЕМАНТИКАСЫ МЕН КОГНИТИВТІК АҚПАРАТТЫҢ АРАҚАТЫНАСЫ

Бүгінде жер бетіндегі ру, тайпа, этнос, ұлт, халық, мемлекет сияқты іргелі ұғымдар өз болмысын айқындау үшін «Адам», «Қоғам», «Табиғат» және «тіл – мәдениет – ойлау» сияқты ұштағандарға иек артып, ұлттық дүниетанымның, ұлттық рухтың, ұлттық ерекшеліктің нәзік те күрделі табиғатын танып білуге дәстүрге айналған құрылымдық-жүйелілік статистикалық парадигмадан гөрі, кешенді түрде бағытталған когнитология мен антропоцентристік үрдістегі когнитивтік, лингвомәдениеттанымдық, психоллингвистикалық, этнолингвистикалық, коммуникациялық зерттеулердің маңызы артып келе жатқаны бұлтартпас шындық.

Біз осы тұрғыдан когнитивтік тіл біліміне келетін болсақ, ол когнитивизм ғылымынан бастау алады. Когнитивизм бұл адамның ақыл-ойы мен санасын, ойлау қабылетін, ментальды әрекеттерін және олардың әмбебап ақпараттағы көріністерін қарастыруды нысан етеді.

Когнитивизмнің басты зерттеу нысаны – адамзаттық когниция. Оған адамның ментальдық репрезентациясын (ішкі танымын), білімінің негізін қалыптастырған символдармен стратегиялық таңбаларды айқындауы керек. Демек адамның когнитивтік әлемі мен өмірден көрген-білген өмірлік тәжірибесі арқылы жүзеге асады. Адамзаттың мұндай әрекетін айқындап дәйектейтіні оның тілі болмақ, себебі, тіл – адамның қабылданған ақпаратын өндеп санада бейнелейтін негізгі құрал [1, 56].

Когнитивтің бүгінгі таңда жеке тұтатын мәселесі – тіл мен таным сабақтастығы. Тілдің субъективті логикалық сапасының өзі объективтік дүниені танып білуші, оны тілдік тұлға (сөз, сөз тіркесі, сөйлем формалары) арқылы санада таңбалаушы, оның репрезентациясын (ішкі формаларын) көрсетуші, белгілі бір кезеңдегі, уақыттағы адамдар қауымдастығының шыннайы өмір тәжірибесінен алынған танымдық кешендерінің қабылдаушысы ретінде дәйектеліп жүргені белгілі.

Қазіргі тіл білімінде антропоцентристік парадигмамен сабақтас когнитивтік үрдістегі зерттеу принциптерін басшылыққа ұстай отырып, белгілі бір тілдегі қандай да бір сөздің мән-мағынасын құрайтын семантикалық үшбұрыш теориясының негізін құрайтын зат – ұғым – таңба үштігіне негізделетін, денотаттық, сигнификаттық, коннотациялық

компоненттері бар семантика патшалығымен ғана шектелмей, кешенді когнитивтік ақпараттық модельдер мен үлгілерді сабақтастыра қарастырып отырудың маңыздылығы артып келеді. Дегенмен, адам санасында танылып қалыптасқан объективті шындықтың немесе ұғымның жарыққа шығуы негізінен тілдік құралдар мен бірліктер қатарынан маңызды орын алатын семантикалық процестер арқылы жүзеге асатынын когнитивтік ақпараттар да сөзсіз мойындайды. Демек, семантикалық процестер мен категориялар когнитивтік қабылдау мен қорытындылаудың, жинақтау мен талдаулардың, жүйелеу мен салыстырулардың әртектес және біртектес қатынастарын белгілі дәрежеде бейнелей отырып, тіл негіздеріне сүйене отырып, тілден бастау алады. Әйтсе де, бүгінгі зерттеу бағыттарында дүние танымдық (когнитивтік) тіл білімі орасан зор тілдік материалдарды қамти отырып, күллі жинақталған білім қорын сараптап талдауға, тілдік аясынан шыға отырып, тілден тысқары да адам санасында қатталған ментальдық факторлар мен ақпараттарды өңдеуге ат салысады.

Бұл жөнінде соңғы жылдары когнитив мәселесімен өнімді де дәйекті шұғылданып келе жатқан зерттеуші ғалым Е. С. Кубрякованың төмендегі пікірін де ескерген жөн: «Лингвист должен строить предположение не только о том, какая система собственно лингвистических форм стоит за речемыслительной деятельностью, ...но и о том, как языковые выражения, категории, единицы, связаны с восприятием мира и как они отражают его познание» [2, 37].

Мәселен, ұлттық санамызда біршама тұрақталған, тілімізде қалыптасқан өзіндік семантикасы бар «Еркек тоқты құрбандық» мақалының астарынан ұжымдық қауымның жинақталған білім қорының төл мендегідей ментальдық танымдық ақпараттарын аңғаруымызға болады.

Ежелгі мифтік сана бойынша ел-жұрт қандай да бір ауыртпалыққа ұшырағанда, күйзеліске түскенде содан арылу, алыстау мақсатында жоғарғы күш иесінен тілек тілеп, ниет етіп, құрбандық шалатын болған.

Құрбандық шалу – құдайға, жаратушы аллаға, ата-баба аруақтарына бағыштап мал сойып, иіс шығару. Бұл дәстүрде еңбектеген баладан еңкей-

ген кәріге дейін жиналып жақсы тілек тілеп құдайға, жаратушы Аллаға, ата-баба аруақтарына құлшылық жасаған когнитивтік ақпараттарды саралауымызға болады. Ұлт танымынан күллі қиындықтар мен ауыртпашылық осы сойылған тоқтының жанымен кетсін дегенде қосымша ақпараттық түсініктер бар. Мұнымен қосы, когнитивтік ақпараттың таным шеңберінің ауқымдылығынан сөз семантикасының дамуын да байқауымызға болады. «Еркек тоқты құрбандық» мақаланың бүгінгі тілдік түсініктемесінде елін, жерін, халқын сыртқы күштерден қорғау мақсатында өз жанын пайда еткен ер-азаматтар мен жас қыршындарға байланысты қолданылатынын білеміз.

Жоғарыдағы түсініктемелерден кейін бұл «Еркек тоқты құрбандық» мақаланың өзі алғашқыда шынайы өмір тәжірибесінде қолдана отырып, тура мағыналық сапаға ие болып, қандай да бір этнографиялық этюдтен (өмірде болған оқиға) ақпарат беріп, танымның дамуы мен күрделену нәтижесінде ауыспалы мәнге ие болғанын байқаймыз.

Яғни бұдан когнитивтік ақпараттың уақыт факторымен бірге ұжымдық санада үнемі дамып жаңа мәнге, жаңа мағынаға, жаңа коммуникативтік прагматикаға, мән-мәтіндік қолданысқа өз әсері мен ықпалын тигізіп отыратынын аңғаруымызға болады.

Сонымен қорыта айтқанда, рухани мәдени лексикамызды құрайтын кез келген сөзді, сөз тіркесін, тұрақты тіркестер мен мақал-мәтелдерді, ырым-

жоралғылар мен салт-дәстүрлерді, әдет-ғұрыптарды жалаң тілдік мәліметтер негізінде ғана қарастыру жеткіліксіз болып саналады, өйткені бұл ұжымдық құндылықтардың астарында сол ұлттың ұжымдық санасы, дүниетанымы, тұрмыс-тіршілігі, әлеуметтік шаруашылығы, өмір тәжірибесі, рухани және материалдық мәдениеті мен моралі, этикасы мен эстетикасының баға жетпес асыл қазыналары мен когнитивтік ақпараттар тасқыны мол екенін танымыз.

Ұлттық мәдени құндылықтардың қайнар бұлағы мен бастау көзін аршып қоғам мүддесіне жарату, заман талабына сай өміршендігін дамыту мен көтеру бүгінгі когнитивтік зерттеу бағытының басты бағымдық ерекшеліктерінің бірі екенін ғалымдар үнемі тілге тиек етіп келеді.

ӘДЕБИЕТ

1. *Маслова Л. А.* Когнитивная лингвистика. М., 2003.
2. *Кубрякова Е. С., Демьянков В. З.* Краткий словарь когнитивных терминов. М., 1996. С. 90–93.